

ذخيرة العالم و بصيرة المعلم

تأليف

سيد مر تضي

باهتمام

پروفیسر کمالیہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
محمود فاضل

رتال جامع علوم انسانی

دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد

ذخیره العالم

نستعلیق ۲۴ سطری ۱۲x۱۷/۵ ، دارای ۱۵۴ گز ۱۸x۲۵/۵ ،
تحریرشنبه ۲۵ ج ۱/۸۹۱ ه از روی نسخه‌ای که بخط محمدبن
علی بن هارون بن محمد موسوی در ۵۰۵ ه تکاشته شده ، مصحح
در هامش برگه ۱۰۴ یادداشتی بخط (حاتم بن نظام الملك) و در صفحه
اول مهری از (عزالدین محمد الحسینی) جمله‌ای از خطوط اوراق
اول در صحافی رفته، جلد تیماج دورنگ و فرسوده، عطف پارچه‌ای
قطع وزیری. نسخه خطی دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد .

مؤلف این کتاب حضرت الشریف مرتضی ، ۳۵۵-۳۳۶ ه (۱) ، ابوالقاسم علی
ابن ابی احمد حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد
ابن حسین بن علی بن ابیطالب علیه السلام است (۲) . وی از مشاهیر علمای امامیه و
از اعظم فقهاء اثنی عشریه ، و مجدد مذهب شیعه در رأس سده چهارم هجری (۳)
بوده است .

براعت علمی و شهرت و وسع‌اش بما اجازه ذکر بیش از سطری از فضائل و مناقبش را
نمی‌دهد ، عموم مورخین و اصحاب رجال از خاصه و عامه به ثنایش پرداخته و از
وی به تجلیل یاد کرده‌اند (۴) . نسب شریفش از طرف پدر با پنج واسطه بمحضرت
موسی بن جعفر علیه السلام (۵) ، و از طرف مادر با هشت واسطه بمحضرت علی بن
الحسین زین العابدین علیه السلام می‌رسد (۶) .

وی از محضر اساتید بنامی همچون مفید و ابن نباته و ابن بابویه قمی دانش
آموخته (۷) ، و شاگردان بزرگی از قبیل شیخ طوسی ، قاضی ابن براج ، ابوالصلاح
حلبی ، شیخ ابوالفتح کراچکی ، سلازین عبدالعزیز دیلمی داشته (۸) .
سید مرتضی جامع علوم متداول عصر خود بوده و در فقه و اصول و کلام و ادب

وحکمت و تفسیر و حدیث و رجال تألیفاتی دارد و تعداد آنها را تا ۸۸ کتاب نوشته‌اند (۹) ، و در صحت انتساب این کتاب‌ها به سیدمرتضی در میان مؤلفین اسلامی جز يك کتاب (۱۰) اختلاف نیست ، و از جمله آثار مورد اتفاق عموم شریف مرتضی کتاب ذخیره است ، زیرا در همه‌ی کتابهای رجال و فهرست و تاریخی که از او و تألیفاتش یاد کرده‌اند بالاتفاق این کتاب را نیز جزو کتب وی بشمار آورده‌اند. نهایت در منابع مربوطه ، اسم کتاب «ذخیره» یاد شده ، و در صفحه عنوان نسخه ما چنین آمده :

«ذخیره العالم و بصیرة المعلم و هومن تتمه کتاب الملخص فی اصول الدین» . بعید نیست که اضافات از کاتب نسخه باشد .

در هر حال کتاب حاضر یکی از متون کهن کلام شیعه است ، و استواری گفتارش دلیل بارزی است بر مقام شامخ علمی و احاطه وسیع مؤلف ، و ویژه گیهای کتاب ذخیره را بشرح ذیل می‌توان خلاصه کرد :

۱- سیدمرتضی در این کتاب بیشتر ناظر بادلّه عقلی است تا نقل ، و پس از ذکر شبهات وارده در خصوص هر مسأله‌ای بامهارت خاصی برهان اقامه کرده و موافق مذاق امامیه آن شبه را پاسخ گفته ، و در برخی موارد به اصحاب حدیث که تنها متکی به نقل هستند اعتراض می‌کند : و از طرفی در بسیاری از موارد بگفتار معتزله، خاصه ابو هاشم جبائی استناد جسته ، و در باب لطف بذکر نظریه ابو هاشم اکتفا کرده است .

شاید همین اعتماد زیاد شریف مرتضی بعقل و توجه خاصش بمعتزله ، موجب گردیده که ابن مرتضی ویرا جزو طبقه دوازدهم معتزله بحساب آورد و در باره او چنین گوید :

«و منهم الشریف المرتضی ابوالقاسم علی بن الحسین

الموسوی ، اخذ عن قاضی القضاة عند الصراقة من الحجج

و هو امامی و یمیل الی الاجراء ، و شهرة علمه
تغنی عن التکثیر فی اخباره» (۱۱) .

مؤلفین بعدی همچون ابن جوزی (۱۲)، ابن تغری بردی (۱۳)، و ابن کثیر (۱۴)
و ... به پیروی از او شریف مرتضی را معتزلی بشمار آورده اند .

شواهد و قرائن موجود ما را بنقل ابن مرتضی مشکوک ساخته و ناگزیرمان
می سازد که در اعتزال سید مرتضی تردید کنیم ، زیرا همانطور که قبلاً اشاره رفت ،
گرچه سید مرتضی در این کتاب بکلام معتزله استناد جسته ، و بهنگام طرح مسأله‌ای
بیشتر بحکومت عقل تکیه کرده ! ولی این امر دلیل بر اعتراض نخواهد بود ،
مضافاً که در باب ایمان پس از ذکر رأی معتزل و زیدیه گوید : «والذی یدل علی
صحة ما اخترناه ...» (۱۵) و در مسأله ظهور معجزات بدست غیر انبیاء و مساله
و ... صریحاً امامت و شفاعت با معتزله مخالفت کرده ، و با مراجعه به کتاب ذخیره
صحت این مدعا ثابت خواهد شد .

۲- سید مرتضی در مباحث امامت و عصمت و ... در این کتاب به برخی از
تالیفات دیگرش از قبیل: کتاب الملخص، تنزیه الانبیاء و الائمة، المسائل الطرابلسیات
الشافی، اشاره می کند و خواننده طالب تفضیل را به این کتابها حوالتمی دهد (۱۶).

۳- شریف مرتضی در این کتاب در هر مسأله‌ای بمناسبت ، نظریه فرق اسلامی را
متذکر شده و با دقت خاصی به رد ادله آنان پرداخته، از جمله: معتزله، کیسانیه، کیانیه
ناوسیه ، اسمعیلیه ، واقفیه ، زیدیه ، مرجئه ، مجبره ، اصحاب حدیث خوارج ،
جهمیه ، نجاریه ، مارقین ، بکریه ، اصحاب تناسخ (۱۷) .

۴- مؤلف بنقل اقوال گروهی از متکلمین ، محدثین ، مورخین ، انباء و ...
پرداخته و اسامی جمله‌ای از اعلام مربوطه رایاد آورده از قبیل : ابن راوندی،
ابوعلی جبائی ، ابوهاشم ، جعفر بن حرب ، ابوالقاسم بلخی ، ابی حنیفه ، شافعی،
ابی داود سجستانی ، ابی عبیده معمر بن مثنی ، محمد بن القاسم الانباری ، اعشی ، کعب

ابن زهیر ، لبیده بن ربیعہ ، تابعه الجعدی ، رستم واسفندیار (۱۸) .
 جهت مزید اطلاع از محتوای این کتاب ، فهرست فصول و ابواب آن رامطابق
 نسخه موجود متذکر می شویم . تامگر شیفته گان دانش و پژوهندگان محقق در طبع
 و نشر این اثر کهن همتی می ذول دارند .

۱	صفحه	[فصل] فی انا فعل علی سبیل التولید
۲	«	فصل فی ان من فعل الفعل متولداً هل هو یفعله بعینه مبتدأ؟
۳	«	باب ، الكلام فی الاستطاعة واحكامها وما یتعلق بها
۳	«	فصل ، فی اثبات القدرة و اشارة الی مهم احكامها
۴	«	فصل ، فی ان القدرة ... من اجناس مقدورات العباد و کیفیت تعلقه
۱۱	«	فصل فی الدلالة علی ان القدرة یتقدم الفعل
۱۶	«	فصل فی الكلام علی بقاء القدرة
۱۹	«	فصل فی ابطال تکلیف ما لا یطاق
۲۰	«	فصل فی ابطال البدل .
۲۱	«	باب : الكلام فی التکلیف .
۲۱	«	فصل فی جملة هذا الباب .
۲۱	«	فصل فی حقیقة التکلیف .
۲۲	«	فصل فی صفات المكلف تعالی .
۲۲	«	فصل فی بیان الغرض بالتکلیف .
۲۵	«	فصل فی بیان صفات الافعال التي یتناولها التکلیف .
۲۵	«	فصل ، الكلام فیما یتعلق بالمکلف وما یتوجب ان یکون علیه .
۲۵-۲۹	«	فصل ، فی ماهیته الانسان .
۲۹	«	فصل فی الصفات والشرائط التي تكون علیها المكلف .
۳۲	«	فصل ، الكلام فی تکلیف الله تعالی من یعلم انه ینکر .

- ٣٢ « فصل في صحة الارادة .
- ٣٣ « فصل في حسن تكليف الله تعالى من يعلم انه يكفر .
- ٣٨ « فصل في تمييز وجوه حسن تكليف .
- ٤١ « فصل في وجوب انقطاع التكليف .
- ٤١ « فصل في ان الثواب لا يقترن بالتكليف ولا يتعقبه من غير تراخ
- ٤١ « باب : الكلام في الاعادة وما يتعلق بها ويرجع اليها .
- ٤١ « فصل في جواز الفناء على الجواهر .
- ٤٢ « فصل في ذكر ما يدل على فناء الجواهر من جهة السمع .
- ٤٤-٤٢ « فصل في ان الجواهر لا يغنى الابضد .
- ٤٤ « فصل في وجوب فناء الجواهر بالضد .
- ٤٥ « فصل في صحة الاعادة على الجواهر .
- ٤٦-٤٥ « فصل في ذكر ما يجب اعادته ولا يجب وكيفية الاعادة
- ٤٦ « باب : الكلام في المعارف والنظر واحكامهما وما يتعلق بهما
- ٤٨-٤٦ « فصل في حد العلم وبيان مهم احكامه .
- ٤٨ « فصل ذكر النظر وبيان مهم احكامه .
- ٥١-٤٩ « فصل في ان النظر يولد العلم ولا يولد الظن ولا الشك .
- ٥١ « فصل في ابطال التقليد .
- ٥٢ « فصل في ان العباد مقدرورون على المعارف وانها من فعلهم .
- ٥٥-٥٣ « فصل في وجوب النظر في معرفة الله تعالى وانه اول الواجبات .
- ٦٠-٥٥ « فصل في كيفية حصول الخوف للعاقل حتى يجب عليه النظر .
- فصل في انه تعالى موجب على كل عاقل معرفته وان المعرفة الضرورية
لا تقوم في اللطف مقام المكتسبة وما يتصل بذلك .
- ٦٤-٦٠ « باب : الكلام في اللطف .

- فصل فی معنی اللطف والعبارات المختلفة عنه والاشارة الى مهم احكام « ۶۴-۶۶
- فصل فی الدلالة علی وجوب اللطف وقبح المفسدة . « ۶۶-۶۸
- فصل فی حکم تکلیف من لالطف له او من لطفه فی القبح . « ۶۸
- فصل فی انه تعالی لولم يفعل اللطف لم یحسن منه عقاب المکلف . « ۶۹
- فصل فی اللطف اذا کان علی وجه فی الفعل دون وجه . « ۶۹-۷۰
- باب : الکلام فی الاصلاح :
- فصل فی ذکر معانی الفاظ تدور بین المتکلمین فی هذه المسألة . « ۷۰
- فصل فی ذکر الأدلة علی ان الاصلاح فیما لا يرجع الی الذین لا یجب علیه تعالی . « ۷۱-۷۶
- باب : الکلام فی الآلام .
- فصل فی اثبات الآلم و ذکر مهم احکامه . « ۷۶-۷۹
- فصل فی ذکر الوجوه التي یحسن علیها الآلم او یقبح الآلم . « ۷۹-۸۱
- فصل فی الدلالة علی ان الآلم یحسن امام معلوماً او منظوناً « ۸۱
- باب : فی الدلالة علی ان الآلم یحسن لدفع الضرر المعلوم والمظنون « ۸۲
- فصل فی ان الضرر قد یحسن لکونه مستحقاً . « ۸۳
- فصل فی الوجوه التي یفعل تعالی الآلم لها . « ۸۴-۸۸
- فصل فی الرد علی البکریة . « ۸۸
- فصل فی الرد علی اصحاب التناسخ . « ۸۹-۹۲
- باب الکلام فی الاعواض .
- فصل فی الوجوه التي یتحقق بها علی الله تعالی العوض . « ۹۱-۹۳
- فصل فی ان تعالی بالتمکین من المضار لم یتضمن بالاعواض علیها . « ۹۳-۹۵
- فصل فی ذکر الوجوه التي یتحقق علی العباد بها العوض . « ۹۵-۹۶

- فصل في هل العوض دائم او منقطع . « ٩٧-٩٩
- فصل في هل يسقط العوض بالهبة والايراء ام لا . « ٩٩
- فصل في هل يزيد مبلغ العوض بالتأخير ام لا . « ١٠٠
- فصل في انه تعالى لا يجب ان يريد بالعوض عند فعل الضرر . « ١٠٠
- فصل في ذكر ما يلزم من اعواض باتلاف النفوس وازالة الافلاك وقطع المنافع . « ١٠٠-١٠٣
- [باب] : الكلام في الاجال :
- فصل في ان المقتول لا يجوز ان يعيش لولا القتل . « ١٠٤
- فصل في ان المقتول لا يجب القطع على انه لو لم يقتل لبقى لامحالة « ١٠٥-١٠٦
- [باب] : الكلام في الارزاق :
- فصل في ان الرزق لا يكون الاحلالا والحرام لا يوصف بذلك « ١٠٧-١٠٨
- فصل في اضافة الرزق وكيفية طلبه واجتلابه . « ١٠٨-١٠٩
- [باب] الكلام في الاسعار . « ١١٠
- [باب] الكلام في الافعال وما يستحق بها وعليها وتمييز احكام ذلك وتفصيله . « ١١٠-١١٢
- فصل في صفات الثواب واحكامه والكلام في دوامه وانقطاعه « ١١٦-١١٦
- فصل في استحقاق الذم ووجهه وكيفية وتفصيل احكامه . « ١١٦-١٢٠
- باب : في احكام العقاب ووجهة استحقاقه وتفصيل احواله . « ١٢٠-١٢٤
- فصل في ذكر ما يزيل العقاب . « ١٢٤-١٣٤
- باب : الكلام في النبوات .
- فصل في معنى قولنا رسول ونبى . « ١٣٤
- فصل في بيان وجه حسن بعثة الانبياء (ع) . « ١٣٤-١٣٧
- فصل في بيان وجه دلالة المعجزات على النبوات . « ١٣٧-١٣٩

- فصل فی جواز ظهور المعجزات علی ایدی غیر الانبیاء . « ۱۳۹-۱۴۲
- فصل فی ان الانبیاء علیهم السلام لایجوز شیء من المعاصی قبل النبوة ولا بعدها . « ۱۴۲-۱۴۴
- فصل فی الاخبار . « ۱۴۴
- فصل فی الکلام فی حد الخبر وشیء من احکامه . « ۱۴۴-۱۴۶
- فصل فی ان الاخبار قد یحصل عندها العلم . « ۱۴۶
- فصل فی کیفیة حصول العلم عند الاخبار . « ۱۴۶-۱۵۲
- فصل الکلام فی النسخ . « ۱۵۲
- فصل فی الرد علی اليهود . « ۱۵۲-۱۵۵
- فصل فی الدلالة علی صحة نبوة نبینا (ص) . « ۱۵۵-۱۵۷
- فصل فی الدلالة علی وقوع التحدی بالقرآن . « ۱۵۷-۱۵۸
- فصل فی ان القرآن لم یعارض . « ۱۵۸-۱۶۳
- فصل فی ان تعذر المعارضة کان علی وجه خارق للعادة . « ۱۶۳-۱۶۵
- فصل فی جهة دلالة القرآن علی النبوة . « ۱۶۵-۱۸۲
- فصل فی الدلالة علی صحة ما عد القرآن من معجزاته (ص) « ۱۸۲-۱۸۴
- باب : الکلام فی الامامة . « ۱۸۴-۱۸۷
- فصل فی الدلالة علی وجوب ریاسته فی کل زمان « ۱۸۷-۱۹۷
- فصل فی بیان صفات الامام . « ۱۹۷-۲۰۲
- فصل فی الدلالة علی وقوع النص بامامة علی امیر المؤمنین (ع) « ۲۰۲-۲۲۹
- فصل فی الکلام علی امامة ابی بکر وما بتنی علیها . « ۲۲۹-۲۳۵
- فصل فی ان امیر المؤمنین علی علیه السلام افضل الناس وخیرهم بعد رسول الله صلی الله علیه وآله . « ۲۳۵-۲۳۸
- فصل فی ذکر محاربی امیر المؤمنین علیه السلام . « ۲۳۸-۲۴۴

- ٢٤٥-٢٤٤ « فصل في الدلالة على صحة امامة باقى الائمة الاثنى عشر .
- ٢٥٨-٢٤٥ « باب : الكلام في الوعيد السمعى .
- ٢٦٠-٢٥٨ « فصل في الكلام في احكام اهل الآخرة .
- ٢٦٢-٢٦١ « فصل في عذاب القبر .
- فصل فيما يقع في احوال الموقف من محاسبة وذكر الميزان و
الصراف وشهادة الجوارح .
- ٢٦٣-٢٦٢ « فصل في بيان ماتبعنا به في مستحق الثواب والعقاب .
- ٢٦٤-٢٦٣ « فصل في الاكفار والتشقيق .
- ٢٦٦-٢٦٤ « فصل الكلام في الاسماء والاحكام .
- ٢٧٥-٢٦٦ « [باب] الكلام في الامر بالمعروف والنهي عن المنكر .
- ٢٨٠-٢٧٥ « فصل الكلام في الاكراه واحواله وما يتصل به .
- ٢٨٥-٢٨٠ « فصل في حكم الدار .
- ٢٨٦-٢٨٥ « فصل فيما يجرى عليه تعالى من الاسماء والصفات .
- ٢٨٧ « فصل في اصول اللغات هل هي توقيفيه او بالمواضعة .
- فصل في حسن اجراء الاسماء والصفات التى يستحقها الله تعالى
من دون مدح .
- ٢٨٨ « فصل في ذكر ما يجرى عليه تعالى من الاسماء
- ٢٨٩-٢٨٨ « فصل الكلام فيما يستحقه الله تعالى من الاسماء لما يرجع الى ذاته .
- ٢٩١-٢٨٩ « فصل فيما يجرى عليه تعالى لكونه قادراً .
- ٢٩٤-٢٩١ « فصل فيما يجرى عليه تعالى من الاوصاف لكونه عالماً وما
يتعاق بذلك .
- ٢٩٦-٢٩٤ « فصل فيما يجرى عليه تعالى لكونه حياً وما يرجع الى ذلك .
- ٢٩٦ « فصل فيما يجرى عليه من الاوصاف التى لا يختص بنوع مفرد .
- ٢٩٨-٢٩٦ «

- فصل الکلام فیما يستحقه تعالی من الصفات الراجعة الی الافعال
 فیما یجری علیه تعالی لکونه فاعلاً . « ۲۹۹-۳۰۴
- فصل فیما یجری علیه تعالی من الاوصاف الراجعة الی
 الارادة والکراهة . « ۳۰۶-۳۰۴
- فصل فیما يستحقه تعالی من الاوصاف من حیث لم یفعل ما یقدر
 علیه من افعال مخصوصة . « ۳۰۷-۳۰۶
- فصل فی ذکر جملة من احکام الدعاء . «* ۳۱۰-۳۰۸

شرح و حواشی کتاب ذخیره :

کتاب ذخیره سیدمرتضی را شرحی است از شاگردش شیخ تقی الدین بن
 نجم حلبی ، و خلاصه ای هم دارد بنام الملخص . . . « (۱۹) .

نسخه های دیگر کتاب ذخیره :

آقا بزرگ طهرانی گوید : نسخه ای از کتاب ذخیره سیدمرتضی در کتابخانه
 نوری پیدا می شود و نسخه دیگری از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی می باشد .

- (۱) حلی : تقی الدین حسن بن علی بن داود .
 ۱- الرجال : تهران ، ۱۳۴۲ / ۲۴۰-۲۴۱ .
- (۲) حلی : جمال الدین حسین بن یوسف بن مطهر .
 ۲- خلاصه الاقوال فی معرفة الرجال . تهران ، سنگی ، ۱۳۱۱ هـ / ۴۶-۴۷ .
- (۳) التکنابی : میرزا محمد بن سلیمان .
 ۳- قصص العلماء . سنگی ، خط زین العابدین قمی / ۳۱۴-۳۱۷ .

۴) گذشته از مراجع این بحث کتابهای ذیل نیز به ترجمه‌ی شریف مرتضی پرداخته‌اند :

* طبرسی : ابو منصور احمد بن علی .

۴- الاحتجاج علی اهل اللجاج . النجف ، سنگی ، ۱۳۵۰ / ۲۸۰-۲۸۲ .

* حر عاملی : محمد بن حسن .

۵- امل الآمل ، تحقیق احمد الحسینی . بغداد ، مكتبة الاندلس ، ۱۳۸۵

۱۸۲ / ۲ .

* القفطی : جمال‌الدین ابی‌الحسن علی بن یوسف .

۶- ابناء الرواة علی ابناء النجاة ، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم . القاهرة

دار لکتب المصریه ، ۱۹۵۲ / ۲ / ۲۴۹-۲۵۰ .

* شریف مرتضی : علی بن حسین .

۷- انقاذ البشر من الجبر والقدر ، ضمن رسائل العدل والتوحيد ، تحقیق

محمد عمارة . دار الهلال ، ۱۹۷۱ / ۱ / ۲۵۶-۳۱۵ .

* السيوطي : الحافظ جلال‌الدین عبدالرحمن .

۸- بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة . القاهرة ، ۱۳۲۶ هـ / ۳۳۵-۳۳۶

* شريف رضى : محمد بن الحسين .

۹- ديوان شريف رضى ، تصحيح احمد عباس الازهرى . بيروت ، ۱۳۰۷ ،

ج ۱ مقدمه ۵ / ببعده .

* الخوانساری : محمد باقر الموسوی .

۱۰- روفاة الجنات في احوال العلماء والسادات ، دمجها والف فهرسآله

السيد محمد علی الروضاتی . سنگی ۱۳۶۷ ق / ۳۷۴-۳۷۹ .

* مدرس ميرزا محمد علی .

۱۱- ریحانة‌الادب فی تراجم‌المعروفين بالکنية او اللقب . تهران . خيام

۱۸۳/۴-۱۹۰ .

* زکی مبارک .

۱۲- عبقرية الشريف الرضى . القاهرة ، ۱۹۵۲/۱/۱۳۰ .

* ابن زهره : تاج الدين بن محمد بن حمزة بن زهرة الحسيني .

۱۳- غاية الاختصار في البيوتات العلوية المحفوظة من القبار ، حققه و قدم له

السيد محمد صادق بحر العلوم . النجف ، الحيدرية ، ۱۹۶۲/۱۰۶-۱۰۷ .

* آل الشيخ صاحب جواهر : الشيخ محسن .

۱۴- الفوائد الغوالي على شواهد الامالي للسيد المرتضى ، اشرف على نشره

و تصحيحه والتعليق عليه محمد حسن الجواهرى .

* ابن اثير الجزرى : عز الدين ابى الحسن على بن ابى الكرم محمد بن محمد .

۱۵- الكامل فى التاريخ . القاهرة ، المكتبة التجارية / ۴۰/۸ .

* ابوالفداء : عماد الدين ابوالدعاء اسماعيل .

۱۶- المختصر فى اخبار البشر = تاريخ ابى الفداء . بيروت ، دارالمعرفة ،

۱۶۲/۲ .

(۵) خطيب بغدادى : حافظ ابى بكر احمد بن على .

۱۷- تاريخ بغداد . بيروت ، دارالكتاب العربى ، ۴۰۳-۴۰۲/۱۱ .

(۶) المدنى الشيرازى : صدر الدين السيد على خان .

۱۸- الدرجات الرفيعة فى طبقات الشيعة ، قدم له السيد محمد صادق بحر العلوم

النجف ، المكتبة الحيدرية ، ۴۵۸/۱۹۶۲-۴۶۶ .

(۷) علامة الامينى النجفى : عبد الحسين .

۱۹- الغدير فى الكتاب والسنة والادب . بيروت ، دارالكتاب العربى ، ۱۳۸۷

۲۶۲/۴-۲۹۹ .

(۸) آغا بزرك الطهرانى : محمد محسن .

- ٢٠- طبقات اعلام الشيعة قرن الخامس . بيروت ، دارالكتاب العربي ، ١٣٩١ ،
١٢٠-١٢١ .
- (٩) الأمين : السيد محسن .
- ٢١- اعيان الشيعة ، حققه واخرجه ولده حسن الامين . بيروت ، ١٣٧٧ق
١٩٧-١٨٨/٤١ .
- * مامقاني : الشيخ عبدالله .
- ٢٢- تنقيح المقال في احوال الرجال . النجف ، سنگي ، ١٣٥٠ ، ٢/٢٨٤ .
- * شريف مرتضى : علي بن الحسين .
- ٢٣- رسائل شريف مرتضى ، تحقيق احمد الحسيني . عراق ، ١٣٨٦ هـ .
- * افندي : الشيخ عبدالله .
- ٢٤- رياض العلماء وحياض الفضلاء . فيلم الهيات مشهد .
- * الطوسي : شيخ الطائفة ابي جعفر محمد بن الحسن .
- ٢٥- الفهرست ، صححه وعلق عليه العلامة السيد محمد صادق آل بحر العلوم .
النجف ، الحيدرية ، ١٣٨٠/١٢٥-١٢٦ .
- * النجاشي : ابو العباس احمد بن علي بن احمد بن العباس .
- ٢٦- كتاب الرجال = رجال نجاشي . تهران ، نشر كتاب ، ٢٠٦-٢٠٧ .
- * البحراني : يوسف بن احمد .
- ٢٧- لؤلؤتي البحرين . الحجر ، ١٢٦٩ ، ضمن ترجمه سيد مرتضى (بدون
صنحه شماری) .
- ابن شهر آشوب :
- ٢٨- معالم العلماء ، النجف ، المطبعة الحيدرية ، ١٣٨٠ و ٦٥ .
- * ياقوت الحموي : ابو عبدالله ياقوت بن عبدالله الرومي .
- ٢٩- معجم الادباء . القاهرة ، ١٩٣٦-١٩٣٨ ، ١٣/١٤٦-١٥٧ .

- (۱۰) امین : السيد محسن .
- ۳۰- اعيان الشيعة . ۱۹۷-۱۸۸/۴۱ .
- * جرجي زيدان .
- ۳۱- تاريخ اداب اللغة العربية . القاهرة ، ۱۹۱۲ ، ۲/۲۸۸ .
- * ابن عماد الحنبلي : ابي الفلاح عبدالحى .
- ۳۲- شذرات الذهب فى اخبار من ذهب . بيروت ، مكتب التجارى ، ۳/
- ۲۵۶-۲۵۸ .
- * ابن حجر : الامام الحافظ شهاب الدين ابي الفضل احمد بن على بن حجر العسقلانى
- ۳۳- لسان الميزان . حيدرآباد دكن ، ۱۳۳۰ ، ۴/۳۲۳-۲۲۴ .
- * الياضى اليميني : امام ابو محمد عبد الله بن اسعد بن على بن سليمان .
- ۳۴- مرآة الجنان وعبرة اليقظان . بيروت ، العلمى ، ۱۹۷۰ ، ۳/۵۵-۵۷ .
- * ابن خلكان : ابي العباس شمس الدين احمد بن محمد بن ابي بكر .
- ۳۵- وفيات الاعيان و انباء ابناء الزمان ، تحقيق محمد مهيب الدين عبد الحميد . القاهرة ، النهضة ، ۱۹۴۸ ، ۳/۱ .
- (۱۱) ابن مرتضى : احمد بن يحيى .
- ۳۶- طبقات المعتزله ، تحقيق سوسنه ديقلد . بيروت ، المستشرقين الألمانية
- ۱۱۷/۱۹۶۱ .
- (۱۲) ابن الجوزى : ابي الفرج عبدالرحمن بن على بن محمد بن على .
- ۳۷- المنتظم فى تاريخ الملوك والامم . حيدرآباد دكن ، دائرة المعارف
- العثمانية ، ۱۲۶-۱۲۰/۸ .
- (۱۳) ابن تغرى بردى : جمال الدين ابي المحاسن يوسف بن تغرى بردى الاتابكي .
- ۳۸- النجوم الزاهرة فى ملوك مصر والقاهرة . القاهرة ، وزارة الثقافة و
- الارشاد القومى ، ۳۵/۵ .

- ۱۴) ابن کثیر : ابوالفداء الحافظ ابن کثیر الدمشقی .
 ۳۹- البدایة والنہایة . بیروت ، مکتبۃ المعارف ، ۱۹۶۶ ، ۱۲/۵۳ .
- ۱۵) الشریف مرتضی : علی بن الحسین .
 ۴۰- ذخیرہ . خطی ، نسخہ مورد بحث صفحات ۱۰۰ ، ۱۴۰ ، ۲۶۶ ، ۲۶۷ .
 ۱۴۲ .
- ۱۶) همان مدرک ص ۱۴۴ ، ۱۵۵ ، ۱۹۹ ، ۲۰۱ ، ۳۱۰ .
- ۱۷) همان مدرک ص ۳۵ ، ۱۵۲ ، ۱۸۶ ، ۲۳۵ ، ۲۴۵ ، ۲۵۷ .
- ۱۸) همان مدرک ص ۱۵ ، ۶۵ ، ۷۰ ، ۱۴۸ ، ۱۶۳ ، ۱۶۵ ، ۱۹۹ ، ۲۰۶ ، ۲۴۰ .
- ۱۹) آغا بزرگ تهرانی : محمد محسن .
 ۴۱- الذریعة الی تصانیف الشیعة . تهران ، ۱۳۳۵ ش : ۱۱/۱۰ و ۱۲ :
 ۲۷۷/۱۳ .
- ۲۰) کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران .
 ۴۲- نسخه های خطی ، دفترینجم ، زیر نظر محمد تقی دانش پڑوه و ایرج افشار . تهران ، دانشگاه تهران ، ۱۳۴۶ : ۳۵۶ .
- اگر آن دو نسخه تاکنون باقیمانده باشد بانسخه‌ها و نسخه کتابخانه مدرسه غرب همدان که شماره ۴۶۳۵ ، نسخ سده ۱۲ ه است و آغاز و انجامش افتاده ۲۰ چهار نسخه از این کتاب موجود میباشد که کاملترین و شاید قدیمی ترین آنها این باشد .